

VÝZVY POSTSOCIALISTICKÉHO MĚSTA **Luděk Sýkora**

Skrytou logikou zdánlivě chaotické proměny postsocialistického města je konfrontace nových tržních principů se zděděným fyzickým, sociálním a funkčním prostředím. Vládou řízené transformace otevřely brány společenským proměnám replikujícím trendy známé z globalizujícího se prostředí kapitalistických měst. Jejich územním průmětem je radikální transformace městských center, vybraných lokalit vnitřního města a masivní suburbanizace. The Challenges of the Post-socialist City / The hidden logic behind the seemingly chaotic transformation of a post-socialist city is the confrontation of new market principles with the inherit physical, social and functional urban environment. Government directed transformations opened the gates to societal transformations that replicate well-known trends from globalizing capitalist cities. Their territorial imprint includes radical transformation of city centers and selected areas in inner cities, and massive suburbanization.

1

2

3

SMĚŘOVÁNÍ

Logika naruby

Měnící se postsocialistické město se zdá být místem neobyčejného kvasu a také neorganizovaného až nezvladatelného chaosu. Ten však má svůj skrytý řád. Jeho podstatou je proměna. Pokud přijmeme radikální transformaci jako základní organizační princip současných městských struktur, dostaneme se blíže k uchopení logiky utvářející naše města. Na zděděnou fasádu, jejíž formu a vzhled určovaly socialistické principy, se začínají promítat ornamenty vznikající v podmínkách nově zavedených tržních pravidel. Postsocialistické město je arénou, kde jsou staré struktury transformovány a také reprodukovány a posíleny, ale především doplněny zcela novými. Dochází k tomu na základě principů a pravidel, které jsou radikálně odlišné od těch, jež utvářely městské formy za socialismu. V lokalitách největšího rozporu mezi zděděným městským prostředím v jeho fyzické, funkční nebo sociální podobě a preferencemi a pravidly současného kapitalistického systému se odehrávají nejdynamičtější proměny nebo lze jejich projevy očekávat.

Společenské transformace a proměny měst

Přechod od socialismu ke kapitalismu tvoří řada cílených kroků a velké množství spontánních společenských proměn. Vládou řízené transformace zavedly základní pravidla tržní směny, přerozdělily majetek státu mezi velké množství soukromých aktérů a otevřely domácí prostředí vlivům globální ekonomiky. Tím se vytvořily podmínky pro spontánní utváření kapitalistické společnosti. Zatímco rozhodnutí o nastolení kapitalismu bylo vnitřní záležitostí, naplňování tohoto cíle bylo do významné míry ovlivněno působením vnějších politických a ekonomických sil. Paradigma neoliberalismu prosazující se od 80. let minulého století a posílené rozpadem bipolární světové soustavy ovlivnilo konkrétní transformační kroky vlády i vnímání kapitalismu občany. K základním pilířům neoliberalismu patří důraz na individualismus, ekonomický rozvoj a mezinárodní kapitál. Otázky sociální a ekologické se stávají sekundárními. Mezi nejvýznamnější společenské procesy ovlivňující proměny měst patří internacionalizace, ekonomická restrukturalizace, sociální diferenciace a kulturní transformace.

Globalizace, internacionalizace a nová nerovnost

Otevření se světu a privatizační nabídka majetku státu vytvořily nové trhy v rámci globalizující se ekonomiky. Taková šance nemůže v prostředí, kde jsou karty do značné míry rozdány, zůstat nepovšimnuta. Nadnárodní společnosti začaly rychle obsazovat pozice v nových teritoriích. V řadě případů sice šlo o využití momentálních výhod nízkých nákladů a nedokonalých regulací, celkově však jde o poměrně pevné napojení na jádro světového ekonomického systému. Napojení, v němž hierarchický směr moci jednoznačně ukazuje podřízenost poboček a subdodavatelů sídlících u nás vůči řídicím jádrům světových ekonomických mocností. Globální ekonomický systém se vyznačuje geografickou koncentrací moci, rozhodování, vývoje a výzkumu, technologicky a kapitálově náročné výroby. Naopak rutinní činnosti náročné na pracovní sílu jsou rozprostřeny po mnoha světových lokalitách s cílem využít při výrobě jejich komparativní výhody a zároveň obsloužit místní trhy. Nástup do rozjetého vlaku z pozice vzpomínání se po těžké horečce předem determinuje možnosti místních subjektů vůči privilegovanému postavení zahraničního kapitálu. Při rozdělování postkomunistických teritorií byla hlavním cílem jejich akvizice. V takové situaci se nad jinými lokálními dopady, než je růst prodeje a zisku, zamýšlí většina nadnárodních aktérů pouze pod tlakem vnějšího prostředí. Postkomunistická politika však do velké míry stranila volnému trhu a regulace považovala za škodlivé a zraňující ryzost nastolovaného tržního systému. Ekonomická moc mezinárodních firem se pak v prostředí veřejného sektoru upřednostňujícího ekonomické zájmy jednoznačně projevila na mapách našich měst.

Ekonomická restrukturalizace, citadely a brownfieldy

Ekonomická restrukturalizace přinesla růst služeb a naopak úpadek výroby, obojí se zjevnými a bezprostředními dopady v městské struktuře. Ekonomické změny mají odlišné projevy v různých sídelních kontextech. Metropole koncentrují řídicí funkce doplněné službami pro obyvatelstvo a vyznačují se ekonomickým růstem a poptávkou po pracovní síle. Komericializace center, vznik sekundárních center a obchodních a distribučních zón odvedly pozornost od úpadku průmyslu a vzniku brownfieldů. Mnohé dobře situované brownfieldy navíc nabídlí rozvojový potenciál, jenž byl rychle využit. V metropolích vznikly nové citadely obsazené

klíčovými ekonomickými funkcemi a komercí. Blyštivým pozlátkem svých ulit se snaží symbolicky a svojí ekonomickou váhou reálně nahradit dosavadní funkce a místa plnicí centrální funkce. Ne všechna sídla se však vyhívají na výsluní. Deindustrializace byla u těch úspěšných nahrazena reindustrializací ve formě výrobní patřících ke spodním článkům řetězců globální dělby práce. Mnohá města však neuspěla ani nabídkou levné pracovní síly a pozemků zainvestovaných s pomocí veřejných zdrojů a zůstávají v propadu.

Sociální diferenciaci a segregace

Ekonomické změny se projevují na trhu práce rostoucím rozpětím mezd. Sociální diferenciaci však také ovlivňuje záchraná sociální síť. Narůstající rozdíly v příjmech domácností se sice s menší, nicméně vytrvalou dynamikou začínají promítat do měnící se sociální struktury čtvrtí a rozmístění obyvatel odlišného sociálního statusu v různých zónách a sektorech našich měst. Tradiční sociálně silné čtvrtě posilují své postavení, městská centra a některé atraktivní čtvrtě vnitřního města se gentrifikuji. Vliv na měnící se sociálně-prostorovou strukturu měst má i výstavba kondominií, a zejména pak rodinných domků v příměstské zóně. Některá bydliště těch lépe situovaných již představují soukromé ulice se zákazem vstupu, lokality za závorou a komunity chráněné před vnějším světem bariérou recepce a monitorované hlídací službou. Naopak mnohá sídliště a vnitřní čtvrtě stagnují a některé se dostávají i na sestupnou spirálu úpadku. Drobné lokality sociálně vyčleněných a segregovaných obyvatel doplňují spektrum různorodosti bydlišť dnešního města. Celkové nerovnosti v rozmístění obyvatel odlišného sociálního postavení však (zatím) paradoxně nenarůstají. K růstu sociálního statusu totiž často dochází v lokalitách, které byly za socialismu pod průměrem. Typickým příkladem je suburbanizace, kdy se v příměstské zóně k původnímu venkovskému obyva-

telstvu stěhují příjmově značně silnější domácnosti. K sociálnímu úpadku naopak dochází na některých sídlištích, tj. v místech, která byla za socialismu nadprůměrná. Segregační procesy tak prozatím přispívají ke snižování celkových rozdílů. Zdánlivě sociální promísení těchto čtvrtí však mnohdy charakterizuje polarizace životů i území původních a nových obyvatel. Pokračující trend pak současnou zdánlivou promíšenost dovede k nové homogenitě. Celková rezidenční segregace městského prostoru se pak již projeví v plné parádě.

Uniformní rozmanitost postmoderního města

Romantický obraz postmoderního města zdůrazňuje pluralitu názorů, různorodost městských prostředí, provázání současnosti a historie, místního a mezinárodního. Jeho charakter však utváří ti, kteří mají moc a kapitál, a kulturní koncept, který nahrazuje již vyčpělý modernismus novým čerstvým pohledem na věc, využívají k prosazení svých zájmů nad těmi, jimž už nestačí dech. Rostoucí města vskutku nabízejí širokou paletu tváří a možností společenského a kulturního využití. Jiná města i některé čtvrtě rozvíjejících se měst však charakterizuje upadající tvář modernity, symbolizovaná areály rezivějících průmyslových hal a monotónně šedivými sídlišti paneláků. I v rostoucích městech však rozmanitost postmoderní nabídky využijí jen ti, co za takové privilegium mohou zaplatit. Mnozí lidé však zůstávají uvězněni v každodenních, rutinně se opakujících cyklech masové spotřeby, formované reklamními kampaněmi, útočícími na city obyvatel středních a nižších příjmových hladin. Rozmístění nových ikon v terénu města a s nimi spojené spotřeby přináší výraznou prostorovou nerovnoměrnost. V krajině měst se vedle postmoderních citadel různorodosti mnohem více uplatňují ryze moderní stánky stejnosti, kterými jsou například nákupní hangáry. Obojí je přitom umístěno ve stojatých vodách čtvrtí a míst, na něž se v novém kole územně koncentrovaných inves-

1 komercializace městského centra / palác Euro, Praha 1-Nové Město / foto: Ivana Sýkorová

2 revitalizace vnitřního města / Danube House, Praha 8-Karlín

3 administrativní zóna ve vnějším městě / The Park, Praha 4

4 bydlení za branou / Nupaky, Praha-Východ

Další publikace autora k tématu:

Luděk Sýkora: Globalizace a její společenské a geografické důsledky. In: Petr Jehlička – Jiří Tomeš – Petr Daněk (eds.): *Stát, prostor, politika: vybrané otázky politické geografie*. Přírodovědecká fakulta UK Praha, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha 2000, s. 59–79.

Luděk Sýkora: Proměny prostorové struktury Prahy v kontextu postkomunistické transformace, in: Martin Hampl a kol.: *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha 2001, s. 127–166.

Doporučená literatura k tématu:

U. Altröck – S. Günter – S. Huning – D. Peters (eds.): *Spatial Planning and Urban Development in the New EU Member States: From Adjustment to Reinvention*. Ashgate, 2006.

F. E. I. Hamilton – K. Dimitrowska Andrews – N. Pichler-Milanović (eds.): *Transformation of cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization*. United Nations University Press, Tokio 2005.

K. Stanilov (ed.): *The Post-Socialist City: Restructuring of Urban Form and Space in Central and Eastern Europe after Communism*. Springer 2007.

S. Tsenkova – Z. Nedović-Budić (eds.): *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy*. Physica-Verlag, Heidelberg 2006.

P. Marcuse, R. van Kempen (eds.): *Globalizing Cities: A New Spatial Order?* Oxford, Blackwell 2000.

5 nákupní centrum za městem / Olympia, Plzeň

6 rezidenční regenerace brownfieldů / Corn Lofts, Praha 8-Karlín / foto: Ivana Sýkorová

7 gentrifikace vnitřního města / Londýnská, Praha 2-Vinohrady

8 byty v kondominiích / Areál Hvězdá, Praha 6-Petřiny

9 bydlení na okraji města / Malá Šárka, Praha 6-Nebořice

tic nedostalo. Postmoderní rozmanitost je jen vyčnívající špičkou ledovce nad uniformní rutinou každodenního života většiny obyvatel. Úplný obraz postmoderního města tak musí přiznat narůstající nerovnováhu mezi polarizujícími se světy různorodosti, jež je výsadou menšiny, a rutinní monotónností, v níž žije většina.

TRANSFORMUJÍCÍ SE LOKALITY

Jádra

Teorie „rent gap“ poukazuje na to, že největší rozvojový potenciál mají v kapitalistickém městě ty lokality, kde existuje značný rozdíl mezi současným využitím a potenciálním stavem reflektujícím současnou poptávku. V prvním desetiletí transformace byla v této situaci centra měst. Zájem o lokalizaci v jádru měst přinesl jejich oživení, expanzi, restrukturalizaci, funkční transformaci, vyšší ekonomické využití, fyzickou regeneraci, ale také úbytek bydlení, někdy možná až nezdravou přesycenost i dílčí konflikty s historickým dědictvím. Centra měst se stala výkladní skříň transformace od socialismu ke kapitalismu. Po jejich nasycení a v kontextu rozmanitější poptávky si investoři začali vybírat lokality vůči celoměstskému centru sekundární, nabízející však rozsáhlejší plochy, lepší dostupnost, nižší cenovou úroveň a především vyšší flexibilitu pro development i uživatele. Existující strukturu postupně překrývá nová vrstva, jež mnohde začíná dominovat. Nákupní a zábavní centrum vzniklé v prostoru mezi existujícími čtvrtěmi vytváří spádový nód, k němuž z širšího okolí gravitují ti zákazníci, jež opouštějí skromnější nabídku méně atraktivních samoobsluh na sídlištích. Na okrajích měst se pak utvářejí nová megacentra okupující lokality strategicky umístěné mezi vysokou koncentrací lidí v intravilánu měst a růstovou příměstskou zónou se sice menším, ale rychle narůstajícím a bohatším obyvatelstvem. Jádra měst si sice stále udržují primát v koncentraci administrativy, dojíždka za nákupy se však v mnoha městech zcela obrátila naruby. Nové zóny komerce dnes patří k lokalitám, jež jsou častější součástí každodenního života obyvatel než původní městská jádra. Je načase začít diskutovat o tom, zda se kolem nich vytvoří rozsáhlejší a funkčně komplexnější „edge cities“, symbolizující posun k polycentrické metropoli, nebo zda se další aktivity budou do okolí měst šířit spíše formou bezbřehého „sprawlu“ takzvaných „edgeless cities“.

Ostrůvky oživení

Kromě shluků administrativních budov a nákupních center můžeme ve vnitřních městech najít i další ostrůvky oživení. Gentrifikaci neboli proces fyzické regenerace a sociální změny způsobené nahrazováním původního obyvatelstva novým, sociálně silnějším, najdeme jen ve vybraných, spíše menších lokalitách. Intenzita proměny se však může výrazně projevit na charakteru čtvrti a vystoupit na tváři města jako celku. Výstavba kondominií s byty na prodej do osobního vlastnictví často využívá nezastavěné mezery v intravilánu a přináší fyzické a sociální změny do řady lokalit. V některých případech pomáhá upevňovat nebo zachraňovat pozici čtvrti (v případě výstavby na okraji nebo v rámci sídliště), jinde je pak součástí regenerace obracející úpadek ke světlejší budoucnosti. Utváření zón kancelářských budov a nákupních center v lokalitách mimo celoměstské centrum bylo již pojednáno. Otázkou k diskusi je však jejich vliv na širší okolí. Mnohé z nich totiž spíše připomínají „katedrály v poušti“ s malým pozitivním efektem na okolní čtvrti. Naopak obava z negativních vlivů zvýšené lokální intenzity dopravy již vyvolala nejrůznější protesty občanů. Potenciálem pro oživení disponují některé brownfieldy nacházející se v atraktivnějších lokalitách, kde existuje nenaplněná poptávka po plochách. Přetrvávající stav neutěšenosti na mnohých dalších brownfieldech však může změnit cílená veřejná podpora. Úpadek v řadě případů charakterizuje i obytné čtvrtě, zejména pak sídliště. Redistribuci obyvatel v sociálním prostoru měst a pozdržení některých před odchodem ze sídliště může jen úspěšná politika jejich regenerace. Trend sice nezmění, ale zmírnit ho může.

Hrnečku, vař

Rozliti měst do krajiny není žádným velkým překvapením. Zasvěcení se spíše podivují tomu, jak suburbanizace zůstává na okraji společenského zájmu. V porovnání s proměnami městských center však proces disponuje dynamikou a záběrem, jež zásadně přetváří charakter našich měst a jejich okolí. Může se stát, že až se konečně začneme zabývat formou prostorové expanze měst, protože nás začnou trápit některé její negativní důsledky, budou již karty rozdány. Nová příměstská výstavba fixuje kapitál v lokalitách, a tím takovou prostorovou organizaci lidských aktivit, v níž budou žít další generace. Pokud se zamýšlíme nad problémy sídlišť postavených za komunismu, mohli bychom také

myslet na ty, kdo se zpětně budou muset vypořádávat s důsledky sídelní kaše vyteklé z hrnečků našich dosud kompaktních měst. Ponechme estetiku stranou a zamysleme se nad tím, jaké zbytečné toky v krajíně utváří rozdrobený vzorec výstavby ignorující efektivitu v rozmístění technické a dopravní infrastruktury a zařízení služeb pro obyvatelstvo. Situaci dále umocňuje vznikající míšaš mezi místy bydlíš a pracovišř lidí s odlišným sociálním statusem. Ti, co pracují na lépe placených pozicích firem lokalizovaných v centrech, často bydlí za městem, a naopak mnozí z těch, co zůstávají na sídlišřích, pracují za o poznání nižší peníz v továrnách na masovou spotřebu, distribuci a výrobu na okrajích měst. Odlišnou logiku sociálně selektivní lokalizace bydlíš a pracovišř nezměníme, ale prostorovou konfiguraci a z ní vyplývající množství cest, spotřebované energie, zplodin a také časových ztrát však ovlivnit můžeme.

KDO ROZHODUJE?

Moc a vliv

Všeobjímající totalitu centrálního plánování vytlačila neviditelná ruka trhu. Hierarchicky organizovaný organismus integrovaný na základě politické moci nahradila organická hierarchie množství aktérů propojených na základě jejich funkce a pozice v tržním systému. V obou případech jsou však moc a z ní vyplývající možnosti nerovnoměrně rozděleny. Moc uplatnit své preference má v kapitalismu ten, kdo má zdroje, případně myšlenky ke zdrojům vedoucí. Město mění ti, kdo investují do výstavby, a také ti, co za postavené prostory platí. Investoři se snaží nabídku směřovat tak, aby zúročili svůj vklad. Poptávající zase dbají na maximální uspokojení svých představ. Nabídka se s poptávkou v této hře vzájemného kompromisu snaží potkat. Vlastní cestou jdou ti, co staví za své pro sebe. Jejich nezávislost je však většinou dána závislostí na optimálním umístění vůči zákazníkům a minimalizaci nákladů.

Nerovnost globalizace

Triviální, avšak pravdivá poučka neoklasické teorie využití půdy ve městech o „bid rent“ (lokalitu obsazuje ten, kdo za ni nabídne vyšší cenu) nás dovede k závěru, že možnost a moc první volby má v dnešním městě globální aktér. Altruistů dávajících přednost menšímu finančnímu zhodnocení moc nebudeme. Kdo z globálních aktérů má u nás slovo? Globalizace je procesem integrace společnosti v globálním měřítku. Jde o integraci sociálně a mocensky krajně nerovnoměrnou, vyplývající z dělby rolí a práce mezi těmi, jež rozhodují, těmi, co pro ně pracují v dobře hodnocených pozicích, těmi, co mají možnost se v rozjetém vlaku nového blahobytu také svěřt, a těmi, kteří neumějí anebo jim není dovoleno do něho nastoupit. Ty, kteří mají možnost klíčových rozhodnutí, u nás téměř nenajdeme. Můžeme se však dostat do jejich zorného úhlu s tím, že pobočka nadnárodní firmy či její investice u nás bude umístěna. Realizace se pak většinou řídí přísnými kritérii úspory nákladů. Zviditelnit se na mapě světa unikátním a také zpravidla o dost nákladnějším architektonickým výtvozem bylo spíše výjimkou 90. let potvrzující pravidlo šedi univerzálnosti globalizace v oblastech mimo hlavní mocenská jádra. Ostatně, mnohá města jsou ráda za pracovní příležitosti a služby pro

obyvatele. Forma ustupuje stranou před osvědčenými recepty zabezpečení materiální základny každodenního žití většiny obyvatel. Možnost participovat v globální dělbě práce si nemůžeme plést s možností diktovat trend.

Výjimečnost a masovost

Podobně jako je krajně nerovnoměrné rozložení moci investorů, je krajně nerovnoměrná i městská krajina, kde se jejich preference uplatňují. Exkluzivní místa jsou výjimečnými lokalitami nejen z hlediska koncentrace hvězdných investičních částek, své unikátní odlišnosti, a tak i viditelnosti v okolním oceánu všednosti, ale i svým mizivým přímým podílem na každodenním životě většiny lidí. Shluky služeb a pracovních příležitostí v nákupních a průmyslových zónách, ale i příměstské lokality rodinných domků či vnitroměstské skupiny kondominií jsou výrazem dynamické selektivnosti investic, která sice nepřináší esteticky povznášející podívanou, ale naplňuje nezbytné funkce standardně pulzující metropole. Mnohá místa jsou přitom opomíjena. Jejich stagnace či úpadek mohou vést k jejich úplné devastaci, nebo naopak vytvořit potenciál pro záchranu. Mohou jen zůstat ve stínu a vyčkávat na příležitost, anebo se definitivně stát periferií bez šance. Příležitosti pro utváření urbanismu postsocialistických měst nejsou jen exkluzivní lokality. Jsou jimi především místa každodenního života většiny. Moc utvářet urbanismus měst nemají jen finančně silní a osvícení mecenáši. Většinu městské a příměstské krajiny formuje mnoho drobných investorů. Moc kvantity utváří vlastní svěbytnou kvalitu, která v organismu města koexistuje s výjimečnými lokalitami na špici popularity. Kultivace urbanismu masovosti je výzvou, k níž je nutné se postavit čelem. Výjimečnost totiž vynikne jen na upraveném a pečlivě pěstěném celku.

Kritika a osvícenost

Nespokojenost se stavem věcí probublává v dílčích kritikách. Kdo může a má hrát roli osvícené bytosti nastiňující směr? Podle doktríny neviditelné ruky trhu jsou to sami aktéři, kdo přirozenou selekcí vybírají žádoucí směřování. A jsou to ti samí aktéři, kteří k prosazení svého názoru vůči těm, jejichž názor je slabší, nepřesvědčivý, nepodpořený, využívají dostupné instituce a nástroje. Může jít o sílu myšlenky a její šíření v odborných kruzích nebo masmédií k veřejnosti, moc kapitálu zaplatit a realizovat záměr či názor občanů sdružených k protestu i alternativní vizi nebo rozhodnutí arbitra v podobě úřadu veřejného sektoru. Pluralita demokracie nabízí sice nerovné, nicméně přece jen existující možnosti prezentovat a prosazovat svůj názor. Úsilí něco dokázat a ukázat směr nemusí přitom být spojeno jen s kapitálem. Ve značně atomizované společnosti jednotlivců se silně vyhraněnými názory se však zdá, jako by chyběly přirozené autority přitahující svými názory respekt ostatních. Otázkou je, zda se v silně pluralitním prostředí soudobého kapitalismu vůbec může jednotící a cestu určující hlas uplatnit. Zdá se, že vnitřní opozici má strukturálně vytvořenou už ve chvíli, kdy vzniká. Pluralita mnoha paralelních identit, myšlenek a názorů je prostředím, v němž se utváří mozaika současných městských krajín.

Foto: archiv autora, pokud není uvedeno jinak

7

8

9

LUDEK SYKORA je sociální geograf, působící na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze, na Katedře sociální geografie a regionálního rozvoje. Věnuje se výzkumu proměn prostorové organizace postsocialistických měst. Je autorem více než sedmdesáti prací publikovaných z velké míry v zahraničí.